

NÉPSZÁMLÁLÁSOK

DR. LAKATOS MIKLÓS

A területiség jelentősége a magyar népszámlálások történetében

A jelen cikk célja, hogy bemutassa a népszámlálások területi vonatkozásait az adatfelvételtől kezdve a végrehajtáson, feldolgozáson át a közlésig. Már a kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy az adatfelvételt csak a területi közigazgatási szervek segítségével lehet végrehajtani. Az adatok feldolgozásának és nyilvánosságra hozásának döntő szempontja volt a területi elem figyelembevétele. Ennek a szempontnak a jelentősége koronként némileg változott, egyre fontosabbá vált.

A népszámlálási felvételek jellemzői, módszerei

A népesség számbavételének igénye egyidős az állam kialakulásával. Az állami funkciók gyakorlása megkövetelte, hogy az állam vezetése bizonyos információkkal rendelkezzen a területén élő népesség különböző ismérvek szerinti összetételéről. Ezeknek az összeírásoknak azonban a legfőbb célja az adófizetők, illetve a felnőtt férfi lakosság számának megállapítása volt. (Ez utóbbi nyilván katonai célokat szolgált.) Ezeknek az összeírásoknak további jellegzetessége, hogy hosszú ideig – sokszor évekig – tartottak, feldolgozásuk is jelentős időt vett igénybe. A hasznosítás főleg a népesség vagy azon belül a férfi lakosság, illetve az adófizetés szempontjából szóba jöhető háztartások számának a megállapítására irányult. A cél magának a létszámnak megállapítása volt, ezért joggal nevezhetjük ezeket a népszámlálásokat „összeszámlálás” jellegűeknek.

Az ipari forradalom eredményeként előállott robbanásszerű gazdasági fejlődés hatására jelentős társadalmi változások történtek Európa fejlettebb régióiban. A gazdasági fejlődés következtében egyre bonyolultabb feladatokat kellett megoldani a közigazgatásnak, így az államirányításnak sokrétűbb adatokra volt szüksége az állam területén élő lakosságról.

A népszámlálási összeírásokra jelentős hatást gyakorolt a természet- és társadalomtudományok fejlődése. Különösen fontos volt, hogy a matematikai módszerek tökéletesítése révén a statisztika tudománya nagymértékben fejlődött, és ez segítette megoldani a népszámlálások módszertani problémáit. A népszámlálási összeírások szemléletének változására hatással volt a közgazdaság és a szociológia tudományának mind lendületebb fejlődése is. (A statisztika jelentősége a modern közigazgatás minden területén fokozatosan növekedett, miután az egyre bonyolultabbá vált társadalmi-gazdasági élet szervezésében információk tömegére volt szükség. A statisztika azonban csak eszköze lehet az információk gyűjtésének, mivel azt, hogy milyen típusú információra van igény, a különböző – gazdasággal, társadalommal foglalkozó – tudományok és a mindenkori társadalmi-gazdasági igények döntenek el.)

A XIX. század közepétől tehát a legtöbb európai országban rendszeressé váltak a népszámlálások, kialakultak azok az alapvető módszertani megoldások – például az eszmei időpont bevezetése, számlálókörzetek kialakítása –, amelyek ma is jellemzik a legtöbb népszámlálást. Ezeknek a számlálásoknak már fő jellegzetességük, hogy teljes körűek, az adatok elsősorban statisztikai célokat szolgálnak, az információk feldolgozását egyre tökéletesebb módszerek szerint végzik, és az eredmények nyilvános publikációkban jelennek meg.

A fejlett országokban az igények növekedésével a népszámlálási tematika egyre bővült, a népszámlálásokkal együtt lakásösszeírásokat is végrehajtottak, így már nemcsak a lakosság alapvető demográfiai, foglalkozási ismérveiről gyűjtöttek adatokat, hanem a lakásállomány összetételének főbb jellegzetességeiről is. Olyan adatmennyiség keletkezett, amely a lakosság egyszerű összeszámlálásán túl már különböző típusú információk együttes feldolgozását is lehetővé tette, ezért ezeket az összeírásokat komplex jellegű népszámlálásoknak nevezhetjük.

A népszámlálási tematika terjedelmének növekedése összefüggésbe hozható azzal, hogy az információk felhasználásában egyre nagyobb jelentőségre tett szert a tudományos élet információéhsége. Az adatokat már nemcsak a szűken vett közigazgatás céljaira használták fel, hanem a gazdasági és társadalmi élet számos területének kutatására is. A népszámlálási tematikán belül a szűken vett demográfiai ismérveken (például koron, nemen) túl egyre nagyobb jelentőségre tettek szert az emberek gazdasági életben való részvételéről szóló információk (foglalkozás, munkahely), a kulturáltsági (iskolázottsági) szintet feltáró adatok és a lakással kapcsolatos tények.

A modern állam egyre bonyolultabb működésével, annak területi kívánalmaival is összefügg, hogy megnőtt a népszámlálási típusú információval kapcsolatos igény. Az önkormányzatiság eszméjének fejlődése akár a legkisebb területi egység vonatkozásában is szükségessé tette a népszámlálási típusú adatok gyűjtését.

A népszámlálási összeírások jellege olyan szempontból is változott, hogy fokozatosan „névtelenné” vált. Ez úgy értendő, hogy a modern népszámlálásokat megelőző korokban az adózási és katonai szempontok elsődlegesek voltak az összeírás során, ezért az államapparátus rendelkezésére álló nyilvántartásokat – például az egyházi anyakönyveket – közvetlenül felhasználhatták. Ez azt jelentette, hogy a begyűjtött adatokat nyíltan – nevesítetten – igazgatási célokra használták, és az összeírási elvek sem tartalmaztak olyan kitételeket, mint amilyen például az adatok statisztikai célú használatára vagy a személyiségi jogokra történő hivatkozás.

Magyarországon már az első népszámlálástól (1869) kialakultak azok az összeírási elvek, amelyek még ma is jellemzik a magyar – valamint a világ más országaiban tartott – népszámlálásokat. Ezek általános elvévé vált, hogy bár a valóságnak megfelelő adatszolgáltatás kötelező, de a bevalláson alapuló információk helyességét nem kell az adatszolgáltatónak igazolnia. Ez az elv arra hivatott, hogy a lakosság bizalmát megnyerje, és biztosítsa azt, hogy lehetőleg az összeírást egyéb – például adózással kapcsolatos – szempontok ne zavarják.

Az, hogy mi tesz egy adatgyűjtést népszámlálássá, a következőkben foglalható össze.

E számlálások fő jellegzetessége, hogy teljes körűek, egy meghatározott területen minden személyre és lakásra kiterjednek. Az adatfelvétel meghatározott (eszmei) időpontra vonatkozik, és a végrehajtás rövid idő (általában két hét – egy hónap) alatt meg-

történik. A számlálások bizonyos időközönként ismétlődnek (általában tízévenként), és személyes jellegű adatokra vonatkoznak. A teljes körű népszámlálások végrehajtása állami feladat, tekintettel arra, hogy csak az állam rendelkezik azokkal az erőforrásokkal és szervezeti rendszerekkel, amelyek egy ilyen jelentős nagyságrendű összeírás végrehajtásához szükségesek.

A népszámlálásokat legfőképpen az különbözteti meg a többi – általában mintavételes – lakossági összeírástól, hogy a válaszadás kötelező, és megtagadása szankciókkal jár. Vannak azonban az embernek olyan adatai (például nemzetiségi hovatartozás, vallás), amelyek bevallására még egy népszámlálást elrendelő törvény sem kötelezhet. Az érzékeny témákat 2/3-os törvény védi, az ilyenekre vonatkozó kérdések megválaszolása csak önkéntes lehet.

Témánk szempontjából a népszámlálási elvek között különösen fontos a teljeskörűség. Ez az elv teszi alkalmassá a népszámlálást, hogy kiszolgálja a legrészletesebb területi igényeket, és emiatt kell mozgósítani egy ország teljes közigazgatási apparátusát. (Természetesen akkor, ha hagyományos, és nem regiszteres összeírásról van szó.) A teljeskörűségből adódóan a népszámlálás jelentősége túlmutat egy statisztikai összeírás átlagos megvalósulásán, ebben az esetben a KSH és más közigazgatási intézmények – különösen az önkormányzatok – összehangolt együttműködésére van szükség. Ezen túlmenően az ország teljes lakosságát megmozgatja a népszámlálás, így ez a körülmény kiemelt jelentőségű a magyar statisztika népszerűsítése, a statisztikai kultúra terjesztése szempontjából.

A népszámlálások előkészítése, szervezete, végrehajtása, feldolgozása

Az előkészítés témakörébe tartozik a jogi előkészítés, amelynek feladata a népszámlálások végrehajtásának jogszabályi biztosítása. Ez különösen fontos az egész országot megmozgató akció esetében. Az évtizedek során nem változott az alapelv, hogy az összeírást törvény rendeli el, a kiegészítő szabályokat pedig kormányrendelet tartalmazza. Fontos szerepet töltenek be a KSH által kiadott útmutatók, amelyek segítik az önkormányzatok népszámlálásért felelős munkatársainak tevékenységét.

A népszámlálás szervezete

A hagyományos módszerrel végrehajtott népszámlálások kulcsszereplői a megyék, korábban a járások voltak, de különösen az önkormányzatok. A KSH-nak mindig törekvése volt, hogy ne csak a jogszabályok erejével ösztönözze az önkormányzatokat a hatékony cselekvésre, hanem rámutasson, hogy a felvétel adatai leginkább önkormányzati szinten hasznosulnak.

A népszámlálások önkormányzatok általi területi előkészítésének állandó feladatai közé tartozott – időnként változó tartalommal – a teljesség igénye nélkül:

- az utcanevek és a házszámozás ellenőrzése, a hiányok pótlása;
- a városok és községek rendelkezésre álló név- és címjegyzékeinek kiegészítése;
- a külterületi lakóhelyekre vonatkozó tájékoztató adatok helyesbítése;
- a városok és a népesebb (városias) települések város-, illetve községrészeinek (kerületeinek) beosztását tartalmazó jegyzékek összeállítása, a településrészek hivatalos nevének felmérése;

- a számlálókörzeti beosztás elkészítése;
- a megfelelő kerületi (és esetleg számlálókörzeti) térképek felvázolása;
- a számlálóbiztosnak név- és címjegyzékekkel való ellátása.

Népszámlálásról népszámlálásra fel kellett állítani a végrehajtásért felelős szervezetet. A szakmai irányítást minden esetben a KSH végezte, az operatív végrehajtás viszont a területi szervek feladata volt.

Egy kis történeti visszapillantás ebből a témából, amely jól érzékelteti a helyi közigazgatási szervek meghatározó szerepét.

Az 1869. évi, első hivatalos magyar népszámlálás végrehajtására minden „megye, kerület, szék, vidék és szabad királyi város”, vagyis az akkori közigazgatási szervezet minden nagyobb egysége úgynevezett „népszámlálási bizottságot” kellett szervezzen. Ezek választott tagjai nemcsak törvényhatósági tagok lehettek, hanem arra alkalmas más személyek is. A személyek száma meg volt határozva:

- járásonként legalább három,
- szabad kerületekben községenként egy,
- szabad királyi városokban ezer lakosonként szintén egy

főnek kellett lennie.

Az összeírás valamennyi területi, helyi feladatát ezeknek a népszámlálási bizottságoknak kellett ellátniuk. Így a közigazgatási hatóságoknak (kivéve a kis községek jegyzőit) a helyi összeírással kapcsolatban az anyagellátáson kívül nem volt különösebb feladatuk, viszont általános kötelességük volt a munkálatok minden irányú támogatása.

Az 1880. évi népszámlálás szervezete – az 1869. évihez képest – több szempontból is alapvetően megváltozott. Ezek a változások rendkívül pozitívnak bizonyultak, amit azóta már az idő is igazolt, ugyanis még a jelenkori hazai népszámlálások is részben azonos gyakorlatot követnek. (A változások Keleti Károly nevéhez fűződnek.)

A népszámlálás szervezetén belül elsősorban az egyes munkák végrehajtói, illetve felelősei változtak olyan formában, hogy az irányításért és a szervezésért felelős személyek „tisztviselő állami alkalmazottak”, és nem alkalmi szervek voltak. Az irányítás, illetve a szervezés tekintetében – a tizenegy évvel korábbihoz képest – a következő alapvető változások történtek.

A statisztikai hivatal feladatköre bővült, ugyanis a korábban meghatározott irányításon és összefogáson kívül ellátta az összeírási anyag ellenőrzését, valamint az adatfeldolgozással kapcsolatos munkálatokat is. A helyi számlálási műveletet követő munkálatoknak ezt a teljes központosítását a következő népszámlálások az 1960. évvel bezárólag követték.

A helyi szervek feladatait tekintve, míg 1869-ben a helyi összeírásnak és a feldolgozásnak még minden műveletét alkalmi szervek, „népszámlálási bizottságok” látták el, és mellettük a közigazgatási szerveknek szinte csak támogatói feladat jutott, addig 1880-ban a helyszíni munkálatok megszervezése és végrehajtásának irányítása államigazgatási szervre, a törvényhatóságok közigazgatási bizottságaira hárult. Ez a szervezet lényegileg a jelenkori népszámlálásokra is jellemző.

Az 1890. évi népszámlálás szervezeti felépítése lényegében azonos maradt az 1880. évben kialakított szervezettel, de ez alkalommal a személyi felelősséget megerősítették. Ez azt jelentette, hogy az összeírási munkálatok szervezése és lebonyolítása továbbra is a helyi közigazgatási szervekre hárult, de azok irányítása már nem a közigazgatási bizott-

ságok, hanem – a személyi felelősség elve alapján – a törvényhatóságok első tisztviselőjének (az alispánnak, a polgármesternek) feladata volt. Az 1890. évi népszámlálás szervezeti rendje tehát 1880-hoz képest nem változott, sőt megszilárdult azzal, hogy ezúttal meghatározott személyre, az adott törvényhatóság első tisztviselőjére hárult az összeírás szervezésének és végrehajtásának irányítása.

Az 1900. évi népszámlálás szervezete – a korábbiakhoz képest – lényegében nem változott. A helyi összeírási munkák irányítását a népszámlálási törvény ez alkalommal is a törvényhatóság első tisztviselőjének feladatává tette azzal, hogy felügyelete alatt a községi előljáróságok, illetve a városi közegek és az e célra alkalmazott számlálóbiztosok végezzék el a számukra kijelölt munkákat. Az általános utasítás azonban már a járási főszolgabírókat is bevonta a felügyeletbe, s ezzel egyidejűleg a korábbiakban az alispánt vagy polgármestert terhelő feladatok egy részének elvégzésével is megbízta. Az összeírási munkák közvetlen irányítója és lebonyolítója 1900-ban is a községi (kör-) jegyző, városokban pedig a polgármester volt. A következő népszámlálásoknál ez utóbbi megoldás volt a lényeg: a végrehajtásért mindig az adott település első embere felelt, illetve ha nem ő, akkor az általa megbízott népszámlálási felelős.

Nagy jelentősége volt annak is, hogy sok évtizedes próbálkozás után 1952. április 1-jén megalakulhattak a KSH területi szervei. Ezzel együtt a főváros önálló statisztikai hivatala megszűnt. (A Fővárosi Statisztikai Hivatal már a kezdetektől működött, de nem tartozott a KSH alárendeltségébe.) A budapesti, valamint a megyei igazgatóságok közvetlenül a KSH irányítása alá tartoztak, míg a megyei jogú városokban működő egységek és a járási felügyelőségek a területileg illetékes megyei igazgatóság irányítása alá voltak rendelve.

A KSH ezzel a jelentős szervezeti változással komoly pozíciókat szerzett a közigazgatásban. Szakmai szempontból is előremutató volt az igazgatóságok megalakulása, mert így az adatfelvételekhez oly nélkülözhetetlen helyi ismeretek is a rendelkezésre álltak. Ez a megállapítás még inkább igaz a népszámlálások tekintetében. Az 1960-as és a későbbi népszámlálásoknál jelentős szerepet kaptak a KSH helyi szervei, sok segítséget adtak a megyei és helyi közigazgatási szerveknek. Továbbra is a KSH feladata maradt azonban az összeírás szakmai támogatása, de a népszámlálás végrehajtásáért a helyi önkormányzatok feleltek.

A számlálóbiztosok szervezése

A helyi közigazgatási szerveknek a területi előkészítésen túl jelentős feladatuk volt a népszámlálás kulcsszereplőinek, a számlálóbiztosoknak és felülvizsgálóknak a szervezése. Anélkül, hogy részletes történeti áttekintést nyújtanék, érdemes felidézni a kezdeteket.

Az 1869. évi első hivatalos magyar népszámlálás során az összeírók szervezése a népszámlálási bizottságok feladata volt. Az összeírást végrehajtó úgynevezett „számlálóügynököket” (továbbiakban számlálóbiztosokat) a bizottság az „értelmesebb és megbízható lakosok közül” nevezte ki; ideértve a honvédtiszteken kívül például a lelkészeket, tanítókat, kántorokat, értelmes középbirtokosokat, haszonbérllőket, ügyvédeket, kereskedőket stb. Kisebb községekben a jegyző hivatalánál fogva köteles volt e „tisztiséget” elvállalni. Az 1880. és 1890. évi népszámlálások alkalmával hasonló elvek szerint választották ki a számlálóbiztosokat.

Az 1900. évi népszámlálás előtt (1897-ben) megjelent a hivatalos statisztika országos szervéről szóló törvénycikk, amely – többek között – a számlálóbiztosok szervezésének ügyét is érintette. Az új törvény ugyanis elrendelte, hogy a kis- és nagyközségekben működő férfi tanítók a tanügy körébe vágó összeírásoknál mindig, a jelentősebb időszaki felvételeknél pedig (így a népszámlálásoknál is) a kereskedelemügyi miniszternek – a vallás- és közoktatásügyi miniszter hozzájárulásával kiadott – rendeletére fegyelmi felelősség mellett kötelesek számlálóbiztosként közreműködni. Számlálóbiztosként a tanítokon és más értelmiségieken kívül a felsőbb iskolai tanulókat is alkalmazni lehetett. Ugyanakkor a községi (kör-) jegyzőknek az a kötelezettsége, hogy egy számlálókörzetet össze kell írniuk, megszűnt.

Újszerű volt a hazai népszámlálás történetében az is, hogy bevezették, illetve általánossá tették a számlálóbiztosok díjazását. Ez az intézkedés kétségkívül emelte az összeírás színvonalát, különös tekintettel arra, hogy a kifizetést a minőség javításának a szolgálatába állították.

Az 1910. évi népszámlálás alkalmával a helyi munkák szervezetére vonatkozóan a korábbi jogszabály csak annyiban módosult, hogy a résztvevők körébe besorolták a felülvizsgálókat is. A népszámlálásról szóló törvény idevonatkozó szakasza szerint: „A népszámlálást ... a községi elöljáróságok, illetőleg városi közegek és e célra alkalmazandó számlálóbiztosok és népszámlálási felülvizsgálók közreműködésével kell végrehajtani”. Az eddig „lazán” meghatározott, s a községekben lényegileg a jegyzőket túlzottan terhelő felülvizsgálat rendszeresítése jelentős lépésnek tekinthető a minőség javítása érdekében.

Ugyancsak a minőség javítását célozta a törvény azon szakasza, amely a nyilvános vagy nyilvánossági joggal felruházott valamennyi elemi iskolában (tehát a városiakban is) alkalmazott férfi tanítóságra kiterjesztette a népszámlálásban számlálóbiztosként történő közreműködés kötelezettségét. Ezzel a számlálóbiztosi kör 1910-ben – a korábbihoz képest – annyiban módosult, hogy nemcsak a községekben, hanem a városokban működő férfi tanítók is kötelesek voltak – megbízás esetén – ezt a tisztséget elvállalni. Rajtuk kívül ekkor is főként tanárokat, lelkészeket, nyugdíjas tisztviselőket, értelmesebb gazdákat, erdő- és gazdatisztek, erdészeket, magánzókat, felsőbb iskolai tanulókat lehetett – megfelelő színvonal esetén – számlálóbiztosnak kinevezni. Az 1910. évi utasítás a korábbiaknál nyomatékosabban hangsúlyozta, hogy „községi (kör-) jegyzők, anyakönyvvezetők és gyakorló orvosok számlálóbiztosok gyanánt ne alkalmaztassanak”.

Az 1900-ban bevezetett számlálóbiztosi díjazást – a pozitív tapasztalatok alapján – 1910-ben is hasonló módon és csaknem azonos (valamivel magasabb) bértétellel alkalmazták. Ez alkalommal a felülvizsgálóknak a munkájukért a felülvizsgálati körükhöz tartozó számlálóbiztosok részére megállapított díjazás egynegyede járt.

Figyelemre méltó volt az az intézkedés is, hogy ezúttal már maga a törvény mondta ki, hogy a számlálóbiztos és a felülvizsgálót „tennivalóik ellátásában” közhivatalnoknak kell tekinteni.

A későbbi népszámlálás esetében több-kevesebb eltéréssel hasonló elvek szerint történt a számlálóbiztosok és felülvizsgálók szervezése. Az 1949. évi népszámlálástól kezdve fokozatosan megszűnt a pedagógusokra alapozott szervezés. Az utolsó három népszámlálás esetén már nagyon vegyes foglalkozású és iskolai végzettségű számlálóbiztosi és felülvizsgálói gárdával hajtották végre a népszámlálást, ezen belül egyre nőtt az

önkormányzati és KSH helyi szerveinél dolgozók szerepe. Természetesen mindvégig szem előtt tartották a népszámlálás e fontos szereplőire vonatkozó minőségi előírásokat.

A népszámlálások végrehajtásának fontos része volt az összeírt anyag begyűjtése és az adatok előzetes összesítése, amelynek módszere időnként változott. Itt is érdemes a kezdeteket felidézni.

Az összeírt anyag begyűjtése

A következő népszámlálások hosszú sorától eltérően az 1869. évi nemcsak az összeírás lebonyolítását bízta a helyi közigazgatás szervezetre, hanem az adatoknak községek és városok szerint való „feldolgozását”, valamint a járási és megyei összesítés elkészítését is. A teher nagy részét a helyi közigazgatási szervek viselték, s mintegy a KSH helyi kirendeltségeiként jártak el. A korabeli feljegyzésekből azonban az is kiviláglik, hogy a sok hiba, hiány megszüntetése és az adatok összefoglalása a KSH-ra is igen nagy feladatot rótt.

Éppen ezért a későbbi népszámlálások esetében alapelv volt, hogy az összeírt anyag minél előbb a KSH kezelésébe jusson, mert a statisztikusok csak így látták biztosítva a megfelelő szakmai minőséget. A kezdeti népszámlálásokhoz képest fokozatosan lerövidítették az összeírt anyag KSH-hoz juttatásának útját, így a kitöltött kérdőíveket, egyéb nyomtatványokat az alsóbb szintű helyi közigazgatási szervek nem a felsőbb szintre küldték, hanem közvetlenül a KSH-nak postázták.

A népszámlálások tematikájának összeállítása

A legtöbb európai ország népszámlálási programja célul tűzi ki, hogy megfigyelje azokat a témákat, amelyek nemzetközi összehasonlítás alapjai lehetnek. Az egyes országok nép- és lakásszámlálásainak tehát kettős elvárásnak kell megfelelniük: egyrészt biztosítani kell a nemzetközi összehasonlíthatóság minimális szintjét, másrészt figyelembe kell venni az adott ország társadalmi, gazdasági, élettani, kulturális sajátosságait, eltérő földrajzi helyzetét, történelmi hagyományait. Nyilvánvaló, hogy – elismerve a nemzetközi összehasonlíthatóság jelentőségét – a nép- és lakásszámlálásoknak elsősorban az adott ország társadalmi-gazdasági viszonyainak állapotát kell tükrözniük, illetve vizsgálniuk.

Meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi összehasonlítás igénye már a kezdeteknél felmerült. Keleti Károly tevékeny részvételével 1872-ben szervezték meg Szentpétervárott a VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszust, amely részletesen foglalkozott a népszámlálások ügyével is. Javaslatait, határozatait, amelyek számos tekintetben (időpont, kérdéskör, adatgyűjtési technika stb.) tartalmaztak nemzetközi együttműködést előmozdító – az egységesítés szempontjából úttörésnek számító – elgondolásokat, sok európai kormány (köztük a magyar is) elfogadta. Azóta egyre szorosabbá vált a nemzetközi együttműködés. Jelenleg már ott tartunk, hogy a megelőző korok népszövetségi, ENSZ- és európai uniós ajánlásaival szemben jelenleg az Európai Unió tagországainak előírt adatkörben kötelező a népszámlálást végrehajtani.

A periodikusan ismétlődő és azonos módszerrel végrehajtott népszámlálások lehetővé teszik az időbeli összehasonlítást a társadalmi és lakásviszonyok változásáról. Ebben az esetben nemcsak arról van szó, hogy az új összeírás adatait kizárólag az előző nép- és

lakásszámlálás adataival hasonlítják össze, hanem a még korábbi összeírások adatait is bevonják a vizsgálatba. A mindenkori nép- és lakásszámlálások bárhogyan is törekednek a fogalmak azonosságára, nem tudják azt minden vonatkozásban biztosítani, tekintettel arra, hogy a társadalmi-gazdasági élet feltételei koronként változnak, és ezt az összeírásoknak, így a népszámlálásoknak is tükrözniük kell. Ezért a népszámlálásokkal foglalkozó apparátusoknak nem kis feladatot jelent, hogy a visszatekintő adatokat a legújabb nép- és lakásszámlálás fogalmai szerint dolgozzák át. Értelemszerűen a visszatekintés nemcsak az ország, hanem a régiók, települések vonatkozásában is fontos. A helyi gazdasági és politikai vezetésnek a jelen ismeretén túl az adott kisebb közösség múltjának megismerése is lényeges. Ezért a területi publikációkban is nagy súlyt kell helyezni a visszatekintő adatok közzétételére. Ez viszont még inkább megnehezíti a korábbi adatok átdolgozását, különösen azért, mert ebben az esetben nemcsak a fogalmi módosulásokat, hanem a területi közigazgatási változásokat (például átcsatolásokat) is figyelembe kell venni. A visszatekintő adatokkal kapcsolatos munkát is befolyásolja az informatikai háttér fejlettsége. Kezelésüket rendkívüli módon megkönnyíti, ha a korábbi népszámlálások adatait számítógépbe betáplálják, és így az átdolgozás számítógép segítségével történhet.

A teljes körű nép- és lakásszámlálás adatai rendelkezésre állnak a legkisebb területi egységekre is, ezáltal a helyi felhasználók fontos tájékoztatást kapnak az adott település lakosságának és lakásállományának összetételéről. A népszámlálás minden felvett információja hasznosul területi vonatkozásban, de vannak olyan témák, amelyeknek különös jelentősége van ebből a szempontból. Nemzetközi összehasonlításban főleg az országos, regionális és megyei adatok iránt van elsődleges igény – a 2011. évi EU-s rendelet is csak régiós szintet ír elő kötelezően –, de a hazai igények kielégítése szempontjából nem ez a helyzet. (Sőt, a jövőben az országokon átívelő együttműködés egyre szorosabbá válása miatt több településszintű információra lesz szükség. Magyarország számára pedig a környező országokban lévő magyar kisebbségek adatai is fontosak.) A településszintű témakörök vizsgálatánál az is lényeges körülmény, hogy az adott kérdésben milyen egyéb adatforrásból áll rendelkezésre helyi információ. A demográfiai adatok egy része például rendelkezésre áll a népesség-nyilvántartásból, de ez nem teszi feleslegessé a népszámlálási típusú összeírást annak adatbázisjellege miatt.

A nép- és lakásszámlálás azon adatainak van elsődleges jelentősége, amelyek a népességszámot országos és helyi szinten egyaránt megadják, mégpedig oly módon, hogy ezen adatok néhány alapvető ismérvvvel – például korral, nemmel – kombinálva legyenek. Vannak olyan országok – többek között Magyarország, a skandináv országok –, amelyekben már működik népesség-nyilvántartás, és ez a legfontosabb adatokat (példul a népességszám kor és nem szerinti megoszlását) a legkisebb területi egységek szerint is ki tudja mutatni. Ennek következtében a központi és a helyi közigazgatási szerveknek elsősorban olyan adatokra van szükségük, amelyek a népszámlálási információkat összefüggéseikben mutatják be. (Tehát, hogy a különböző nemű és korú embereknek milyen a foglalkozása, iskolai végzettsége, milyen lakáskörülmények között élnek stb.) A felhasználás továbbá főleg azokra a kérdéskörökre irányul, amelyek nem szerepelnek a népesség-nyilvántartások adatbázisában. (Az említett országokban a népszámlálás bizonyos kontrollszerepet is betölt a népesség-nyilvántartással kapcsolatban.) A népesség-nyilvántartással nem rendelkező országokban viszont csak a népszámlálás tudja megadni a népességszámot országos és helyi szinten. A gyengén fejlett országokban szinte ez az

egyetlen olyan adat, amelyet hasznosítani kívánnak. Az adatok mélyebb tartalmának, kombinációjának vizsgálata némelykor – a költségvetés korlátaiból adódóan – elmarad. (Ez a megállapítás sokszor a fejlettebb országok esetében is igaz.)

Az elsődleges demográfiai adatok főleg a közigazgatás országos és helyi szerveinek munkáját alapozzák meg. Különösen területi vonatkozásban igaz ez, ugyanis a lakossági szükségletek elemzéséhez, az ellátás biztosításához, a települések fejlesztési koncepciójának kidolgozásához, a pénzügyi alapok biztosításához a településen élő népesség, illetve egy-egy térség lakosság száma a kiinduló adat. A népességszám viszont relatív fogalom, tekintettel arra, hogy minden területre, településre meghatározható a jelen lévő, az állandó és a lakónépesség. Nem mindegy, hogy az erőforrások elosztásánál melyik népességfogalmat veszik figyelembe. A vita leginkább az állandó, illetve a lakónépesség kategóriájának alkalmazása körül sűrűsödött, s nem véletlenül. E statisztikai fogalmak tartalmának ugyanis igen nagy a politikai, területpolitikai, elosztáspolitikai jelentősége. Például azon településeken, ahol jelentős az ipar, több a munkaalkalom, a lakónépesség száma meghaladja az állandó lakosokét, ugyanakkor valójában az állandó népesség (az állandó lakóhely) fejezi ki a lakóhelyhez való személyes kötődést, s a nyilvántartás rendje is ez utóbbi esetben megbízhatóbb. Ha a lakónépesség a kiindulási alap, akkor viszont a nagyobb településeket preferáljuk, ami a kisebb falvak, illetve az elmaradt térségek számára nem előnyös. Újabbán előtérbe került az a nézet, hogy a hagyományos népszámlálás során azzal a népességkategóriával dolgozzunk, amely az életvitelszerű helyben lakást tekintve a népességszám megállapításának alapjául.

Területi szempontból különösen a lakosság mozgását rögzítő információknak van jelentősége. A népszámlálások a népesség területi mobilitását, vándorlását a folyamatos statisztikáétól eltérő módszerrel, nem a költözések, lakóhely-változtatások számával mérik, hanem arra vonatkozóan szolgáltatnak adatokat, hogy két meghatározott időpont között miképp változott a népesség területi elhelyezkedése, a lakosság mekkora hányadának változtak a területi jellemzői (születési hely – egy évvel ezelőtti lakóhely – jelenlegi lakóhely – munkahely – iskola települése). A térbeli mozgást (ingázást) a lakóhely, munkahely, iskola települése kérdésével, míg az időbeli változásokat (vándorlást) a születési hely, az előző népszámláláskori lakóhely és az egy évvel korábbi lakóhely alapján vizsgálják a népszámlálások. A népszámlálások vándorlási adatai így – különösen egyéb népszámlálási ismérvvvel kombinálva – pontos képet adnak a lakosság területi átrendeződésének mértékéről és fő irányairól. Hasonlóan fontos népszámlálási információ a foglalkoztatottak napi ingázásának nyomon követése. Általánosságban ugyanis elmondható, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődéssel együtt jár a lakóhely és a munkahely térbeli elkülönülése, mivel nem képzelhető el olyan ideális összetételű terület, ahol a különböző foglalkozású, sajátos igényű lakók számára minden vonatkozásban megfelelő munkahelyek állnának ugyanott rendelkezésre. Még ha volna is ilyen terület, az ideális állapotot rövid időn belül megváltoztatná a fiatalok felnőtté válása, pályaválasztása, az idősebbek nyugdíjba vonulása, a lakásváltoztatás kényszere.

A népszámlálások kezdetekor, a XIX. században még nem figyelték a napi ingázás témáját, ez csak a XX. század közepétől vált egyre fontosabb kérdéssé, mivel a társadalmi-gazdasági átalakulással együtt járt a munkahelyek egyre erőteljesebb területi koncentrációja. Ezen információk révén a települések ingázási nyeresége, vesztesége mérhetővé vált. Az extenzív iparfejlődés időszakában a nagyobb települések, főleg a nagyvárosok

munkaerőigényüket még a növekvő számú helyi lakosságból sem tudták fedezni, ezért igényt tartottak a környező településeken élő munkaerő egy részére is. Így kialakult és növekedésnek indult azoknak a dolgozóknak a rétege, akik lakóhelyükről más településre jártak el dolgozni, egyszerűbben kifejezve: ingáztak. Főleg az 1960. évi népszámlálástól rendelkezünk részletes adatokkal, amelyek néhány népszámlálás esetében (például 2001-ben) kiegészültek a napi utazás idejének és módjának témakörével. A foglalkoztatottakon kívül van még egy napi rendszerességgel ingázó réteg: a nappali tagozaton tanulók csoportja. Az utóbbi évtizedek egyes népszámlálásai szintén tartalmaznak információkat e témában, példaként szintén a 2001. évi népszámlálás említhető.

Különösen a helyi szervek számára fontos, hogy a népszámlálás által kiderített korösszetétel jól tükrözze – az ellátási igények szempontjából – egy adott terület bölcsődés-, óvodáskorú népességét, az alsófokú iskolába lépő korosztályokat, az első lakáshoz jutás igényével fellépő fiatalokat, a munkaképes lakosságot, a szociális ellátás különböző formáit igénylő korosztályokat stb. Az utóbbi rétegre vonatkozó adatokat jól használhatják a legtöbb európai országban működő társadalombiztosítási rendszerek. A nemzetiséggel és az anyanyelvvvel kapcsolatos kérdéskörből származó adatok szintén a települések és kisebb térségek számára jelentenek nélkülözhetetlen információt. Az anyanyelv kérdése már 1880-tól, a nemzetiségi téma pedig 1941-től szerepel a magyar népszámlálások programjában (az 1970. évi kivételével). Jelenleg Magyarországon a cigányság alkotja a legnagyobb nemzetiséget, területi eloszlása egyes régiókban eléggé egyenlőtlen. A régiók, megyék és települések foglalkoztatás- és szociálpolitikájának alakításához nélkülözhetetlenek a népszámlálások által nyújtott nemzetiségi adatsorok, tekintettel arra, hogy ilyen típusú adatok máskor – településszinten – más forrásból nem állnak rendelkezésre. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a népszámlálások nemzetiségekkel kapcsolatos információi nemzetiségenként eltérő mértékű alulszámlálást mutatnak. Akár a hazai, akár az uniós felzárkóztatási programok csak akkor működhetnek eredményesen, ha vannak az adott településen élő nemzetiségekről valós tényadatok. Ezeket biztosítják a mindenkorai népszámlálási adatfelvételek.

Ugyanez a megállapítás érvényes egy másik érzékeny témára, a fogyatékoság kérdéskörére is. A fogyatékos emberek a magyar társadalom leghátrányosabb helyzetű csoportjai közé tartoznak. Nagy részüknek nem csupán az egészségi állapot nehezíti meg az életét, hanem a mostoha társadalmi körülmények is szinte lehetetlenné teszik a társadalmi normaként elfogadott életvitelt. Nem volt ez másképpen a XIX. század második felének magyar társadalmában sem, ezért döntött úgy az akkori kormányzat, hogy felveszi ezt a kérdést a népszámlálások programjába. Ennek köszönhető, hogy a fogyatékos emberekkel kapcsolatos témakör már a legrégebbi magyar népszámlálásokban is szerepel: az 1870 és 1949 közötti népszámlálások mindegyikében megtalálhatóak voltak a „testi és szellemi fogyatékosokra” vonatkozó kérdések. A fogyatékos személyek témája az 1990. évi és a 2001. évi népszámlálások programjában – az egészségi állapottal kapcsolatos egyedüli kérdésként – újra szerepelt. (Az 1990. évi népszámlálásnál csak a népesség 20%-át kérdezték meg erről a témáról, míg a 2001. évi népszámlálás a lakosság teljes körének feltette ezt a kérdést.) A fogyatékos embereket a területi és települési egyenlőtlenségek fokozottan sújtják. Különösen a falvakban élő fogyatékos személyek vannak nehéz helyzetben munkavállalási lehetőségeiket, a szabad iskolaválasztást és életkörü-

ményeiket tekintve. Ezért van különös jelentősége annak, hogy e nehéz helyzetű embe-
rekről települési szintű adatokkal rendelkezünk, segítve a helyi döntéshozók munkáját.

A társadalmi folyamatok vizsgálata során egyre nagyobb igény jelentkezik arra, hogy
a népesség különböző ismérvek szerinti összetételét ne csak személyenként, hanem a
családi kapcsolatok rendszerében is elemezzék. A lakossági felvételek – ezen belül a
népszámlálások – nagy előnye, hogy valós képet tudnak nyújtani a családi kapcsolatok
rendszeréről, a többgenerációs családok és háztartások együttéléséről. A családi visz-
onyok vizsgálatából az is kiderül – és ez a szociális ellátás oldaláról fontos körülmény –,
hogy az idős emberek gondozásának milyenek a feltételei, illetve a háztartásban egyedül
élő idős emberek számából következően mik a helyi szociális gondozóhálózat feladatai.
(Az európai országok egy részének népessége öregszik, következésképpen ezen országok
népszámlálásainak kiemelt feladata az időskorúak életmódjának, életkörülményeinek
vizsgálata.) A népesség családi állapotára vonatkozó információknak széles körű és sok-
oldalú alkalmazása van. Ezekből az adatokból lehet következtetni arra, hogy az adott
országban miképpen megy végbe a generációváltás, milyen a családok stabilitása, meny-
nyi a gyermeküket egyedül (házastárs nélkül) nevelők száma, hány fiatal család van, és
milyen azok összetétele. Az európai országok többségében a szociális juttatások valami-
lyen módon kapcsolódnak a családhoz mint a segélyezés egyik eleméhez, ezért a nép-
számlálásoknak a családot érintő adatai nagy segítséget jelentenek az országos és helyi,
különösen a településszintű kormányzatoknak, a társadalombiztosítási rendszereknek a
támogatási stratégia kidolgozásában. A népszámlálási felvétel adatai jelzik a házassági
szokások változását is. A soha házasságot nem kötött személyek számára vonatkozó
adatok, különösen a fiatalabb életkorúak esetében, a család fejlődési perspektíváiról ad-
nak képet, arról, hogy hány fiatal család létrejöttével lehet számolni a jövőben. Nagyon
lényegesek azok az adatok, amelyek a jogilag nem szentesített élettársi közösségekről
adnak számot. (A nyilvántartáson alapuló népszámlálások korlátait jól érzékelteti ez a
kérdés, ugyanis az élettársi kapcsolatok teljes körét csak bevallás alapján lehet felkutatni.)

A népszámlálások tradicionális kérdései közé tartoznak az úgynevezett kulturális kér-
dések, azokon belül az iskolai végzettséggel kapcsolatos információk. Ennél a témánál
sem mindegy, hogy milyen kulturális hagyománnyal rendelkező országban kerül sor a
népszámlálási felvételre. Azokban az országokban – Európában már egyre kevésbé akad
ilyen –, ahol nagyarányú az analfabetizmus, a népszámlálás jelentős feladata az írni-
olvasni tudók arányának felderítése. Az európai országok többségében már nem ez a fő
kérdés, hanem a különböző iskolázottsági szinteken belüli szakok, szakmák szerinti diffe-
renciálódás. A népességszám országos és helyi szintű prognózisából következtetni lehet a
tankötelesek vagy a továbbtanulók számára, amelynek alapján becsülhető a tantermek,
oktatási eszközök szükséges mennyisége, az oktatók kellő létszáma, az oktatásra fordít-
tandó költségek nagysága. (Ezeket a számításokat el lehet végezni különböző iskolafoko-
zatokban végző tanulók tekintetében is.) A népszámlálások lehetővé teszik annak vizsgá-
latát, hogy a különféle szinteken kvalifikált szakemberállomány mennyire van összhang-
ban a munkaerő-szükséglettel, s annak szakképzettség szerinti összetételével. Ebben a
témában is nélkülözhetetlen a településenkénti információ begyűjtése. Az úgynevezett
kongruenciavizsgálatok képet adnak arról, hogy a meglévő szakemberállomány milyen
mértékben foglalta el a társadalomban azt a helyet, amely végzettségének megfelelően
megilletné, továbbá arról is, hogy milyen rétegek iskolai végzettsége vált „feleslegessé”.

A gazdasági jelenségek, a demográfiai és a munkaerő-folyamatok vizsgálatához, illetve a köztük lévő kapcsolatok feltárásához a lakossági adatfelvételek eredményei nem nélkülözhetők. Ezek közül a népszámlálások széles körű adatkombinációi messze a legnagyobb jelentőséggel bírnak. Ezért a gazdasági aktivitásra, a foglalkozásra, a munkáltatóra, munkahelyre vonatkozó információk a népszámlálások felvételi programjának hagyományosan a legfontosabb témaköréhez tartoznak. Amellett, hogy bemutatja az egyes kisebb-nagyobb területek, települések munkaerő-állományát és -tartékait, a népszámlálás olyan adatokat is közöl, amelyek – főleg területi bontásban – más forrásból nem állnak rendelkezésre (például az önállókra, segítő családtagokra vonatkozóan).

A modern társadalmakban fontos kérdés, hogy a gazdasági folyamatok alakulása miként érinti a társadalom egyes csoportjait, rétegeit. A nép- és lakásszámlálások jó alapot szolgáltatnak a lakosság rétegtagozódásának vizsgálatához, ugyanis általában ezek az adatforrások – foglalkozás, munkahely, iskolai végzettség – teszik lehetővé különböző rétegződési modellek kialakítását. A jó informatikai háttérrel rendelkező országokban számos lehetőség van arra, hogy a különböző rétegeképző ismérveket kombináltan alkalmazzák. Azáltal, hogy a teljes körű nép- és lakásszámlálások részletes területi, települési adatokkal is szolgálnak, lehetővé válik a társadalmi réteghelyzetnek a lakóhellyel és a munkahellyel együtt történő tanulmányozása is. A társadalom rétegtagozódásának vizsgálata nemcsak az egyének oldaláról nyújthat bázisinformációkat, hanem a háztartás és család tekintetében is. A háztartásfő, illetve a családfő réteghelyzete befolyásolja a közvetlen környezetének társadalmi helyzetét, ezért az adatokat ebből a szempontból is fel lehet dolgozni.

Az európai országok többségében a népszámlálásokkal együtt általában a lakásokat, épületeket is összeírják. A felvétel során számba vesznek minden lakott és nem lakott lakást, továbbá minden más olyan helyiséget, építményt, amely emberi szállásul szolgál. E mindenre kiterjedő összeírás alapján felmérhető az adott ország lakásállománya, és megfigyelhető a korábbi lakásfelvétel óta lezajlott változás. Mivel az adatok területi bontásban is rendelkezésre állnak, mód nyílik a lakásállomány területi változásainak megfigyelésére, vagy akár egy-egy település lakásállományában történt szerkezeti változások vizsgálatára is. Bár az adatközlések elsősorban a lakott lakások adatait részletezik, a lakásgazdálkodás tartékainak feltárása szempontjából nagy a nem lakott lakások vizsgálatának jelentősége is. Mivel a lakások és a bennük lakó személyek összeírása egyidejűleg történik, pontosan meghatározható, melyek azok a lakások, amelyek nagysága nem felel meg a bennük lakók igényeinek. Annak ellenére, hogy a lakásszükséglet számszerűsítése igen bonyolult feladat, az erre kísérletet tevők kezében hasznos eszköz lehet a lakáskörülmények szűkösségét jelző nép- és lakásszámlálási adatok ismerete. Ilyen kielégítetlen lakásszükségletet jelez például, ha kis alapterületű, alacsony szobaszámú lakásokban több háztartás, illetve több család lakik, vagy ha e kis lakásokban több generáció kényszerül együtt élni. A lakásösszeírások során rendszerint felméri a lakások legfontosabb felszereltségjellemzőit is. Az így nyert adatok egyrészt a népesség lakáskörülményeiről adnak nélkülözhetetlen felvilágosítást, másrészt jól tükrözik az adott ország, azon belül a települések fejlettségét is.

A közigazgatási nyilvántartások korszerűsödése, a statisztikai információ-rendszer fejlődése következtében – nem utolsósorban a számítógépesítésnek köszönhetően – az újonnan épített lakások műszaki jellegű adataira vonatkozóan egyre több információ áll

rendelkezésre. A lakásstatistika tehát a lakások műszaki jellemzőit tekintve egyre több adattal rendelkezik, ezért a népszámlálások fontos feladata – természetesen a műszaki jellemzőket sem elhanyagolva –, hogy bemutassa az ember és a lakás kapcsolatát, és a műszaki jellegre vonatkozó adatokat ebben az összefüggésben tárgyalja. A modern értelemben vett népszámlálások első időszakában a lakosság és a lakások összeírása külön történt, mert akkor elsődleges szempont volt, hogy a lakásállomány száma és összetétele – függetlenül a benne lakó személyektől – ismert legyen a korabeli államvezetés előtt. A későbbiek során azonban – természetesen az összeírás technikájának korszerűbbé tétele miatt is – egyre nagyobb igény támadt a személyek és lakásaik egységes kezelésére, ezért a népesség összeírásával egyidejűleg lakásszámlálást is végrehajtottak.

A népszámlálások adatközlése

A népszámlálási adatok közzétételét mindig nagy figyelem kísérte a gazdasági, politikai vezetés, a szakmai kör és a közvélemény részéről egyaránt. A figyelem elsősorban a népszámlálási adatok időbeli megjelenésére, az egyes kötetek tematikájára és területi részletezettségére irányult. Az adatok publikálásánál szempont volt, hogy a közlési rendszer alapvetően ne térjen el a korábbi népszámlálásoknál alkalmazott szisztémától.

Tekintettel arra, hogy a népszámlálás az egyedüli teljes körű lakossági összeírás, ezért mindig egyik fő feladata volt az adatok – lehetőleg településmélységig – történő publikálása. Az adatok településszintű közzétételénél mindig figyelembe kellett venni, hogy az ilyen jellegű publikációk rendkívül nagy papírfelhasználást és gépi időt igényelnek, aminek következtében csak jelentős költségráfordítással állíthatók elő. Azt, hogy a területi adatok milyen mélységig és milyen részletezettséggel jelenjenek meg, befolyásolta a mindenkori közigazgatási rendszer, illetve az adott időszak településfejlesztési koncepciója is. A teljesség igénye nélkül röviden összefoglalom a népszámlálások településszintű adatközléseinek történetét. (Fontos információkat tartalmaznak a megyei, járási, kistérségi kiadványok, de területi szempontból a településszint jelenti a leginkább hasznosíthatót.)

Települési részletezésű – községsoros – közlemény az első magyar népszámlálás (1869) alkalmával nem készült. Terv ugyan volt egy ilyen tartalmú második kötet közreadására, de már az országos kötet előszava jelzi, hogy az ország 17 331 községéről, falujáról, városáról ilyen – minden adatot felölelő – kötet közreadásáról (nyilván a nagy terjedelemre és költségre való tekintettel) nem lehetett szó; ugyanakkor az előszó utal a statisztikai hivatalnak arra a törekvésére, hogy „összpontosított alakban”, vagyis összevontabban olyan külön kötetet is közreadjon, amelyben minden egyes község, valamint külön kimutatott pusztá, telep külön sort kapna. Ez a nagy terv sajnos nem valósult meg.

Ezt a hiányt – szűk keretek között – az 1873. évi Helységnevtár pótolta. Ez a mű minden egyes községről és városról közölte az 1869-es számlálás két végső adatát, a házak számát és a lélekszámot. (A mindenkori helységnevtárak állandóan felhasználtak népszámlálási információkat, és sokat segítettek a település-, sőt a településrész-szintű adatközlésben.) Már Keleti Károly is tervezte, hogy a településsoros adatokat megyénként kellene csoportosítani, de ez a terv teljességében csak az 1960-as népszámláláskor valósult meg először. Ugyanakkor – kéziratban – már az 1869. évi népszámlálás adataival is készült néhány megyei füzet.

Az 1880. évi népszámlálás közlési rendszere pótolta a korábbi népszámlálás hiányosságát, és megjelentetett községsoros kiadványt. Ebben az esetben is tartalmazott népszámlálási adatokat az 1882. évi Helységnévtár, és néhány településsoros megyei füzet is megjelent (Hont, Sopron és Szepes megye).

Az 1890. évi népszámlálás viszont megint nem jelentetett meg településsoros kiadványt, de az 1880. évi népszámlálás kiadványával hasonló tartalommal jelent meg az 1892. évi Helységnévtár. A megyei, járási információk viszont egyre gazdagabb adatforrást jelentettek. E népszámlálásnál már kísérlet sem történt Keleti Károly előremutató kezdeményezésének megvalósítására a kötetes megyei füzetek kiadására.

Az 1900. évi népszámlálás során tíz kötetet publikáltak. Ebből az első kettő – a demográfiai és foglalkozási adatok községenkénti közzététele – az 1880-ban meghonosított közlési rendszer továbbépítése. A demográfiai adatokat 1890-ről községi tagolásban az 1892. évi Helységnévtár közölte; most az idevonatkozó adatok – az 1880-as kezdeményezést követve, és mindenképp indokoltan – ismét önállóan, külön népszámlálási kötetben jelentek meg.

Az 1900. évi népszámlálás rendkívül nagy horderejű újítása, hogy a második kötet a foglalkozási és vállalati statisztika adatait – hazánkban első ízben – községenként is közreadta. Ezzel a községenkénti adatközlési rendszer a legfontosabb szempontokat tekintve teljessé vált. Az 1902. évi Helységnévtár továbbra is közölt népszámlálási adatokat, de számos nem népszámlálási forrásból származó információt is tartalmazott.

Az ezt követő három népszámlálás községsoros adatközlései – egyre bővülő tartalommal – hasonlóak voltak. A népszámlálásokat követő helységnévtárak szintén nagy súlyt fektettek a népszámlálási adatok közlésére. Külön figyelmet érdemel a külterületekkel kapcsolatos adatközlések tartalma, hiszen a korabeli Magyarországon alapvető szempont volt a pusztai népesség életviszonyainak vizsgálata.

Az 1941. évi népszámlálás adatközléseinek sorsa rendhagyó volt. Az igen gazdag adattartalommal végrehajtott népszámlálásból – 1975-ig – csak töredékes információk láttak napvilágot. A második világháború nehéz körülményeinek köszönhetően maradt el az adatok részletes ismertetése. Több mint három évtized múlva viszont az elmaradt közleményeket többé-kevésbé pótolták „Az 1941. évi népszámlálás” c. új kiadványsorozat megindítása révén. Ebből a Történeti Statisztikai Kötetek sorában – 1975 és 1985 között – hét szám hagyta el a sajtót, mégpedig a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat, valamint a Magyar Országos Levéltár kiadásában. Közöttük – megszokott módon – az első két kötet tartalmazta a községsoros adatokat.

Az 1949. évi népszámlálás nyilvános publikációinak sorában legteljesebb az országos adatok közlése volt, ezt követően a közlések terjedelme területileg lépcsőzetesen csökkent: a megyékről a legfontosabb adatok még elég részletesen, a járásokról viszont már csak összevontan és kevesebb tartalommal jelentek meg. A fontosabb adatok községenként is szinte hiánytalanul megjelentek, és a külterületi kötetben a legjellemzőbb számok a szétszórta településekről (külterületi lakott helyekről) is hozzáférhetők voltak.

Az adatközlések területi részletezését erősen befolyásolta az államigazgatási beosztás megváltozása. Ez a változás ugyanis akkor következett be, amikor a népszámlálás feldolgozási művelete már (és még) javában folyt. Bár a részletesebb adatpublikációk (az első két kötettől eltekintve) természetesen az új megyei stb. tagoláshoz illeszkedtek, mégis mindegyik kötetben külön táblázat kellett, hogy ismertesse a régi megyei beosztás szerint

is a főbb eredményeket. Ez már csak a múlttal való összehasonlítás céljából is szükséges volt.

Tekintettel arra, hogy a magyar közigazgatási rendszer alapja hosszú évszázadok óta a megye, ezért a mindenkori népszámlálások területi adatainak közléseiben a megyékre vonatkozó információ publikálása alapvető szerepet játszott. Az 1960 előtti népszámlálások alkalmával – mint láttuk – a statisztikusok azt a módszert választották, hogy egy-két kötet keretében községsoros adatokat jelentettek meg, amelynek végén voltak a járási és a megyei összesítő adatok. Az 1960. évi népszámlálás és az ezt követő népszámlálások eltértek ettől, megvalósították Keleti Károly elképzelését, a területi adatokat külön-külön megyei kötetben jelentették meg, és a településsoros adatközlés e keretek között történt. A megyei adatok közlési terjedelmét is meghatározta a mindenkori közigazgatási rendszer szemlélete. Ha az államigazgatás teljesen centralizálva van, ha az utasítások és a fejlesztési források fő elosztói a megyék, akkor nyilvánvaló az érdekeltségük a minél részletesebb megyei adatközlésben. Viszont a decentralizáció időszakában, amikor a városok és a környékbeli községek önállósulóban vannak, akkor az adatközlések részletességénél ezt a tendenciát is figyelembe kell venni.

Az 1960. évi népszámlálás publikációiban nagy szerepet kapott az adatok járási szintű közlése. Az 1970. és az 1980. évi népszámlálás idején jelentős – bár még mindig nem elégséges – szemléletbeli változás történt a közigazgatási rendszer egyes elemeinek megítélésében. Felértékelődött a város és a hozzá tartozó községek szerepe, elhalványult a járáások korábbi időszakban oly meghatározó jelentősége. Ehhez igazodott bizonyos mértékig az említett népszámlálások publikációs rendszere, tekintettel arra, hogy elég nagy terjedelemben jelentek meg településsoros adatok, sőt az 1980. évi népszámlálás adataiból külön községi, illetve városi adatokat tartalmazó kötet is megjelent. A területi adatok iránti igényt jelzi, hogy az 1980. évi népszámlálás adataiból a megyeszékhelyekre vonatkozóan külön kötetek jelentek meg, továbbá a naponta ingázók témájában – amely tipikusan területi probléma – elég részletes, területi adatokat is tartalmazó témakötet került nyilvánosságra. Az 1990. évi népszámlálás területi adatainak közlése hasonló volt az 1980. évi népszámláláshoz. A megyei kötetek ebben az esetben is adattárjellegűek voltak, a megyei igazgatóságok helyi kiadványként a szöveges elemzést maguk jelentették meg. Néhány további város (például Nagykanizsa, Sopron) adatait tartalmazó kötetet szintén központilag publikáltak.

Már 1945 előtt is felmerült – főleg Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala részéről – annak lehetősége, hogy a mindenkori népszámlálások legkisebb technikai, területi jellegű egységét – a számlálókörzetek adatait – hasznosítsák. Ennek az egész népszámlálási adatbázisra kiterjedő megvalósulására először az 1970. évi népszámlálás alkalmával került sor. Az egyes településeken belüli tervezési, fejlesztési és területrendezési munkák segítésére úgynevezett számlálókörzeti kötetek jelentek meg. Ezek megyénkénti, azon belül településenkénti tagolásban tartalmazták a népszámlálás legfontosabb demográfiai, foglalkozási, háztartási-családi és lakásadatait. Hasonló rendszerben tették közzé az 1980. évi népszámlálás számlálókörzeti adatait is, sőt az 1990. évi népszámlálás számlálókörzetekre aggregált adatait CD-ROM-on is elérhetőek voltak. Mindhárom népszámlálásnál komoly problémát okozott, hogy a számlálókörzetek leírása csak a KSH-ban állt rendelkezésre, a felhasználó ezeket az információkat csak a hivatal segítségével tudta értelmezni.

Az informatika fejlődésének is köszönhető, hogy a magyar népszámlálások történetében az 1990. évi volt az első, amely CD-ROM-technika segítségével hozta nyilvánosságra a népszámlálási adatokat, oly módon, hogy a CD-ROM tartalmazta az adatállományokat és a lekérdezésükhöz szükséges programokat. (Van egy másik módszer: a CD-ROM előre elkészített táblázatokat tartalmaz, ezt azonban az 1990. évi népszámlálásnál csak részben alkalmazták.) A CD-ROM-on forgalomba hozták a 2%-os minta és a teljes népszámlálás anyagát.

Az 1990. évi népszámlálás adatainak forgalmazása során viszonylag jelentős mértékben jelentkező, különösen a területekre vonatkozó felhasználói igényeket úgy elégitették ki, hogy előzetes információ után a kért adatokat számítógéppel előállították, és a megfelelő formátumban a megrendelőnek átadták. A népszámlálási adatoknak ez a fajta nyilvánosságra hozása egyre inkább előtérbe került, a 2001. évi népszámlálás adatközlésénél ez a megoldás már általánossá vált.

A 2001. évi népszámlálás alapján a KSH – a felhasználói igénynek megfelelően, a megyéken túl – országgyűlési választókerzetekre, statisztikai-fejlesztési régiókra és statisztikai kistérségekre vonatkozóan is közölt információkat. Sőt, ebből a népszámlálásból olyan egyedi – jellemzően önkormányzati – adatigényeket is teljesített a KSH, amelyek a településnél kisebb, a számlálókörzetekből össze nem állítható, de háztömbökkel pontosan meghatározható területekre vonatkoztak. Ezt megkönnyítette, hogy az 1000 főnél népesebb településekről digitális térképek álltak rendelkezésre, amelyek rendelkeztek az adatállományok összekapcsolásához szükséges információkkal.

Összefoglalás

A népszámlálások végrehajtásában a középszintű és helyi közigazgatási szervek mindvégig meghatározó szerepet játszottak. Még inkább javult a helyzet a KSH igazgatóságainak megalakulásával, mert így a települések önkormányzatainak munkája szakszerűbbé vált, és ami még fontosabb, egyre jobban tudatosult bennük, hogy a népszámlálások által gyűjtött adatok a helyi közigazgatási szervek munkáját is segítik. A népszámlálások egyre bővülő publikációi segítették e szemlélet elterjedését, különösen az 1960. évi és az azt követő népszámlálások településszintű adatközléseinek volt nagy hatása. Természetesen ezt a jelentős információtömeget nem lehetett volna feldolgozni és közzétenni a számítástechnikában végbement hatalmas fejlődés nélkül. Nem véletlen, hogy 1960-ig csak a legfontosabb adatok jelentek meg megyei és települési szinten, aminek betudhatóan esetleg a helyi közigazgatási szervek nem érzékelték, hogy mekkora kiterjedésű és mélységű adatforrást jelentenek a népszámlálások. Ez az attitűd az elmúlt évtizedekben megváltozott. Különösen a 2001. évi népszámlálásra volt jellemző, hogy az összegyűjtött adatokhoz nemcsak nyilvános publikációkon keresztül volt biztosítva a hozzáférés, hanem – külön kérésre – célzottan az adott területre, településre, településrészeire vonatkozóan is hozzá lehetett jutni népszámlálási információkhoz. A 2001. évi népszámlálási adatok jelentős mértékben segítették a helyi közigazgatási szerveket, civil szervezeteket abban, hogy uniós pályázataik sikeresek legyenek, a különböző területi támogatásokat elnyerjék.

A statisztikai adatok felhasználásának azonban korlátot szab – különösen települési vagy annál alacsonyabb szinten – a személyes adatok védelmével kapcsolatos jogi szabá-

lyozás. Az a paradox helyzet áll elő, hogy a népszámlálások egyre gazdagabb adatforrását – adatvédelmi megfontolások miatt – egyre nehezebb helyi szinten felhasználni, holt a települések működtetéséhez, fejlesztéséhez nélkülözhetetlen az adott település vagy településrész társadalmi-gazdasági viszonyainak és infrastruktúrájának ismerete. Annak érdekében, hogy ezek a népszámlálási információk hasznosuljanak, komoly statisztikai-módszertani munkát kell végezni. Úgy kell minimalizálni a felfedés kockázatát, hogy a legtöbbet hozzuk ki a rendelkezésre álló népszámlálási adatforrásból.

A visszatekintő adatok fontosságára tekintettel a KSH szakmai apparátusának segítenie kell a helyi önkormányzatokat azzal, hogy a legfontosabb információkat – település-szinten is, több korábbi népszámlálásra vonatkozóan – hozzáférhetővé teszi. A területi változásokat megyei, kistérségi, települési szinten át kell vezetni és közzé kell tenni. A 2010-es évtized jelentős közigazgatási változása lesz a járási szint újbóli bevezetése. A 2011. évi népszámlálás járási szintű adatait több korábbi népszámlálás adataival összehasonlíthatóvá kell tenni, amire lehetőséget ad az, hogy az 1970. évi és későbbi népszámlálások adatai számítógépen vannak, és többnyire újrafeldolgozhatók.

Nagyon valószínű, hogy a 2011. évi népszámlálás lesz az utolsó hagyományos módszerrel végrehajtott népszámlálás. Ezt követően – sok más országhoz hasonlóan – közigazgatási és egyéb regiszterek felhasználásával történik majd a népszámlálás. Anélkül, hogy ezt a módszert részletesen ismertetném, csak jelzem, hogy ebben az esetben is alapvető jelentősége lesz a területiség eszméjének.

IRODALOM

- Czibulka Zoltán – Dr. Lakatos Miklós* (2003): A népszámlálások adatközlései. In: Kepecs József (közrem.): Népszámlálás az ezredfordulón (4). KSH, Budapest
- Dr. Klinger András – Dr. Kepecs József (szerk.)* (1990, 1991, 1995): A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi I., II., III. köt., KSH, Budapest
- Dr. Lakatos Miklós* (1989): Változások a népszámlálások gyakorlatában és az eredmények felhasználásában. Statisztikai Szemle, 8–9.
- Dr. Lakatos Miklós* (1998): A regionális munkaerő-piaci információk adatforrásai, különös tekintettel a népszámlálásokra és mikro-cenzusokra. Területi Statisztika, 1.
- Dr. Lakatos Miklós* (1999): A lakossági nyilvántartások (regiszterek) szerepe a népszámlálási felvételekben. Szociológiai Szemle, 3.
- Dr. Lakatos Miklós* (2000): Az adatvédelem jogi szabályozása a magyar népszámlálások történetében. Statisztikai Szemle, 10–11.
- Dr. Lakatos Miklós* (2003): A Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése, 1867–2002. Statisztikai Szemle, 2.
- Dr. Thirring Lajos* (1983, 1988, 1989): Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői, I–III. rész. (A III. részt dr. Thirring Lajos tanulmányai és hagyatéka alapján összeállította Dallos Ödönné.) KSH, Budapest

Kulcsszavak: népszámlálás, census, számlálóbiztos, statisztikatörténet, Keleti Károly, helységnévtár, KSH, közigazgatási szervek.

Resume

The present article aims to describe the spatial aspect of population censuses starting from data recording to implementing, processing and dissemination. It was clear from the very beginning, that data can be collected only through the assistance of regional administrative bodies. Spatial aspect played a decisive role in data processing and publishing. Significance of this aspect slightly changed from time to time, it became ever more important.